

УДК 343.137.5:343.121.5

Максимук А. С. – ад'юнкт кафедри кримінального процесу Львівського державного університету внутрішніх справ, м. Львів

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГАРАНТІЙ ПРАВ НЕПОВНОЛІТНІХ ПІДОЗРЮВАНИХ ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Проаналізовано методологічні засади дослідження гарантій прав неповнолітніх підозрюваних та їх реалізацію в кримінальному провадженні. Визначено комплекс наукових методів, використання яких спрямоване на з'ясування сутності окремих правових категорій з досліджуваної проблематики.

Ключові слова: методологія, кримінальне провадження, досудове розслідування, гарантії, неповнолітній, підозрюваний.

Права неповнолітніх – це складне явище, яке досліджують різні соціальні науки. Кожна з них виокремлює в ньому лише ті властивості, що співвідносяться з їхнім предметом, вивчаючи їх опосередковано.

З огляду на те, що підґрунтям будь-якого наукового дослідження є процес пізнання, питання визначення методологічних засад дослідження гарантій прав неповнолітніх підозрюваних та їх реалізації під час досудового розслідування потребує окремого наукового аналізу. Адже наука здобуває об'єктивні знання про явища та процеси лише за умови, якщо має належне методологічне підґрунтя.

Комплексність, повнота, результативність теоретичного дослідження окресленої проблематики залежать від низки об'єктивних і суб'єктивних чинників. До суб'єктивних чинників належать вдало дібрані наукові підходи, засоби, принципи та методи.

У теорії кримінального процесу проблемам, пов'язаним із методами правового регулювання, присвячено наукові розвідки С. С. Алексєєва, С. І. Вільнянського, В. М. Горшеньова, Ю. М. Грошевого, П. С. Елькінд, О. С. Іоффе, В. Т. Маляренка, В. М. Шпильова. Питання ювенальної юстиції досліджували

В. М. Бурдін, Є. М. Гідулянова, А. Є. Голубов, Н. В. Греса, С. М. Зеленський, М. О. Карпенко, Ю. І. Ковальчук, У. С. Ковна, Г. К. Кожевніков, І. М. Коз'яков, О. О. Левендаренко, В. В. Леоненко, В. В. Лисенко, Г. М. Мінковський, В. А. Рибальська, В. В. Романюк, О. О. Юхно, А. О. Яровий, О. В. Ярош та ін.

Гарантії прав неповнолітніх підозрюваних та їх реалізація під час досудового розслідування мають засадниче значення для формування умов здійснення справедливого правосуддя в кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх. Для отримання об'єктивних знань, відомостей, фактів щодо цього питання, передусім, доцільно згрупувати й проаналізувати зібраний матеріал, що систематизує вивчення правового явища відповідно до вимог теорії пізнання.

З огляду на статус методології як ядра теорії пізнання, саме останню варто вважати «мірилом» істинності результатів і висновків наукового дослідження. Методологія (від грец. *methodos* – спосіб, метод і *logos* – наука, знання) – це вчення про правила мислення під час творення науки, проведення наукових досліджень. У філософській літературі методологію визначають як філософське вчення про соціально верифіковані (тобто перевірені) принципи, норми й методи науково-пізнавальної діяльності, про форми, структуру та функції наукового пізнання [1, с. 322].

Методологію тлумачать і як систему вихідних теоретичних знань, які відображають найзагальніші закономірності об'єктивного світу та є засобом, знаряддям, інструментом, керівним принципом під час виконання завдань, що постають у теоретичній і практичній діяльності [2, с. 133]. Методологічні знання становлять відому частину наукової теорії і пов'язані з узагальненням закономірностей певної діяльності на теоретичному рівні.

Учені, які досліджували цю тематику, не дійшли єдиної думки щодо дефініції поняття «права людини». Так, О. А. Лукашева, розглядаючи відмінність природно-правових і позитивістських поглядів на права людини, зазначає, що права людини – це нормативно структуровані властивості, особливості буття особи, які виражають її свободу, є невід'ємними та необхідними способами й умовами її життя, відносин із суспільством, державою, іншими індивідами [3, с. 3]. Водночас І. Є. Фарбер обстоює позицію, згідно з якою права людини – це соціальні можливості індивіда мати певні блага [4, с. 29–32].

На думку П. М. Рабіновича, основоположні права людини – це певні можливості людини, необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, які об'єктивно зумовлені досягнутим рівнем суспільства й забезпечені обов'язками інших суб'єктів [5, с. 18]. Натомість М. В. Вітрук визначає права і свободи людини як матеріально зумовлені, юридично закріплені та гарантовані можливості індивіда володіти й користуватися конкретними соціальними благами [6].

У контексті розгляду головної, на нашу думку, ознаки реалізації прав неповнолітніх – створення сприятливих умов – зазначимо, що сприятливі умови в юридичній літературі дістали назву «гарантії», які є складовою механізму забезпечення прав і свобод людини.

Універсальність прав і свобод людини визначає ту обставину, що вони є предметом дослідження всіх галузей суспільствознавства та низки правових наук. З удосконаленням системи прав і свобод людини суспільство пов'язує вирішення нагальних внутрішніх та міжнародних питань. Для юридичних наук «гарантії прав людини» та їхні складові є одними з найбільш значущих категорій, які посідають важливе місце в предметах більшості юридичних наукових дисциплін [7, с. 4].

У науці кримінального процесу гарантії прав та інтересів особи в сукупності з гарантіями ефективної діяльності органів, які провадять кримінальний процес, утворюють засоби ефективного функціонування кримінального процесу загалом [7, с. 4].

Добір методів наукового пошуку залежить від особливостей предмета й об'єкта дослідження, його специфіки. Адже саме предмет дослідження (певний аспект об'єкта дослідження) «веде» за собою й дослідницький метод, окреслює межі його застосування [8, с. 619].

Методи наукового пізнання органічно взаємопов'язані, проте саме завдяки всезагальному методу – діалектиці – кожному з методів відведено певне місце в складному та суперечливому процесі осягнення закономірностей буття [9, с. 86].

Діалектичний метод пізнання має власну структуру, яка охоплює принципи, закони, категорії, що відображають найзагальніші тенденції універсального процесу розвитку в будь-яких сферах суспільного й державного життя [10, с. 204]. Діалектичне висвітлення предмета й об'єкта дослідження сприяє

чіткому визначенню системи загальних і спеціальних методів пізнання, збалансоване співвідношення яких суттєво позначається на результатах дослідження гарантій прав неповнолітнього підозрюваного та їх реалізації суб'єктами кримінального провадження.

У цьому контексті високою є результативність оперування діалектичним методом як таким, що охоплює принципи об'єктивності, детермінізму, структурності й суперечливості. Аналіз різновидів реалізації гарантій прав неповнолітніх підозрюваних передбачає розкладання цього поняття на самостійні елементи, кожен із яких може бути окремим предметом дослідницької уваги. Також доцільним є застосування методу синтезу для конкретизації загального (у межах нашого дослідження – для поєднання окремих елементів різновидів реалізації гарантій прав неповнолітніх підозрюваних у цілісну систему).

З методами аналізу та синтезу, на яких ґрунтується формально-логічний підхід, тісно пов'язаний метод абстрагування. Абстракція є формою відображення в людській свідомості предметів і явищ об'єктивної дійсності уявного відокремлення (відмежування) від їхніх другорядних або неістотних властивостей і виокремлення загальної ознаки, що характеризує цей клас предметів [11, с. 10]. Наприклад, досліджуючи суб'єктів реалізації прав неповнолітніх підозрюваних у кримінальному провадженні, ми вимушені, абстрагуючись від їхніх інших ознак, акцентувати увагу на тому, що цими суб'єктами є, передусім, слідчі органів Національної поліції України та захисники в кримінальному провадженні.

Теза про неможливість формулювання висновку щодо окремого елемента множини завдяки знанню загальних властивостей дедукції як методу пізнання гарантій прав неповнолітніх підозрюваних під час досудового розслідування передбачає застосування конкретних загальнонаукових положень для осмислення цього правового явища.

Використання методу контент-аналізу сприятиме виявленню спектру наукових дефініцій понять «гарантії прав неповнолітніх підозрюваних», «право на захист», «прокурорський нагляд», «судовий контроль», простеженню в них єдності закономірностей, особливостей та ознак.

Потреби всебічного пізнання наукової проблеми в межах обраної теми зумовили застосування комплексу загальнонаукових

методів, а саме: системного, структурно-функціонального, кібернетичного, моделювання, формалізації, порівняння, історичного, логічного. У структурі загальнонаукової методології виокремлюють здебільшого три рівні методів і прийомів наукового дослідження: методи емпіричного дослідження, методи теоретичного дослідження та загальнологічні методи наукового дослідження.

У контексті вивчення гарантій прав неповнолітнього підозрюваного та їх реалізації під час досудового розслідування найефективнішим є використання спеціальних методів. Це зумовлено специфічним характером предмета й об'єкта дослідження, а також теоретичними принципами відповідності цих методів сутності об'єкта дослідження. Передусім такими спеціальними методами є системний, структурно-функціональний, діяльнісний, порівняльно-правовий, формально-догматичний, конкретно-соціологічний, прогностичний і статистичний.

Зважаючи на вихідні засади загальної теорії систем, необхідно будь-який об'єкт розглядати як такий, що відповідає вимогам системності, а саме: містить взаємопов'язані й такі, що взаємодіють, структурні елементи (розвинену структуру); є відносно незалежним, порівняно з іншими соціальними об'єктами (має розвинену організацію), внутрішньо цілісним (розвинене ядро системи) тощо.

Отже, важливу роль у дослідженні особливостей реалізації гарантій прав неповнолітніх підозрюваних під час досудового розслідування має системний підхід. Так, діяльність органів досудового розслідування, прокуратури, слідчого судді можна відобразити як систему, що складається із сукупності певних елементів (суб'єкти, об'єкти, зміст). Ідеться не лише про комплекс певних елементів, а про динамічне їх поєднання в складних соціально-правових явищах (наприклад, співіснування на стадії досудового розслідування прокурорського нагляду, відомчого та судового контролю за дотриманням законності в кримінальних провадженнях за участі неповнолітнього підозрюваного).

Використання системно-структурного методу для осмислення сутності гарантій прав неповнолітніх підозрюваних передбачає можливість реалізації таких аспектів наукового аналізу, як: трактування змісту гарантій прав неповнолітнього підозрюваного та виокремлення його основних складових; співвідношення цих гарантій із гарантіями прав інших учасників

кримінального провадження; розмежування понять «гарантії» «права», «свободи», «інтереси». Застосування зазначеного методу уможливить з'ясування не лише системного змісту поняття «гарантії прав неповнолітнього підозрюваного», а й сфери дії законодавства щодо правового регулювання.

Близьким до системного є структурно-функціональний підхід, який полягає у визначенні в системних об'єктах структурних елементів (компонентів, підсистем) і їх ролі (функцій) у системі. Водночас кожний з елементів має свою функціональну спрямованість. У контексті аналізованої проблематики структурно-функціональний підхід відіграє важливу роль у характеристиці системи суб'єктів кримінального процесу загалом і тих із них, на яких покладено обов'язок з реалізації прав підозрюваного на стадії досудового розслідування. Це, зокрема, такі учасники кримінального провадження, як слідчий, прокурор, слідчий суддя, захисник і законний представник.

Термін «гарантії прав неповнолітнього» свідчить про необхідність застосування діяльнісного підходу під час вивчення предмета дослідження. Будь-яку діяльність у суспільстві, що має соціальне спрямування, слід розглядати не лише з позиції її змістовності або середовища, у якому її здійснюють, а й відповідно до інших аспектів: якою мірою це може схарактеризувати її як соціальне явище та визначити практичну цінність для певної групи суб'єктів (суспільства загалом) [12, с. 18]. Діяльнісний підхід під час вивчення цього процесу використовують для розгляду механізму реалізації прав неповнолітніх підозрюваних, аспектів діяльності органів досудового розслідування, прокурора, слідчого судді, захисника та законного представника, спрямованої на забезпечення прав неповнолітнього під час досудового розслідування, встановлення функцій зазначених суб'єктів, а також визначення об'єкта такої діяльності.

Термінологічний підхід передбачає вивчення історії термінів і позначуваних ними понять, уточнення змісту й обсягу понять, встановлення їх взаємозв'язку та субординації. Питання гарантій прав неповнолітнього залишається невирішеним у зв'язку з браком єдиного нормативного та наукового визначення категорій «права особи», «законні інтереси особи» та «гарантії прав та інтересів особи». Ці прогалини не вдасться заповнити без

застосування термінологічного підходу. Власне це стосується й механізму та засобів реалізації прав неповнолітніх підозрюваних під час досудового розслідування, оскільки ці категорії неоднозначно потрактовано в сучасній кримінальній процесуальній науці.

Порівняльно-правовий підхід передбачає зіставлення юридичних понять, явищ і процесів, а також виявлення їхніх спільних та відмінних рис. Він має важливе значення для пізнання правових явищ, обрання напрямів їх удосконалення, підвищення ефективності впливу права на суспільні відносини. Використання цього методу уможливорює адекватно порівнювати окремі інститути різних правових систем світу, виявляти соціальну та правову сутність відповідних інститутів вітчизняного права, а також пропонувати шляхи впровадження зарубіжного досвіду щодо функціонування окремих інститутів для вдосконалення національних правових норм. Цей метод багатофункціональний, його можна застосовувати як на теоретичному, так і на емпіричному рівнях пізнання, а отже, йому притаманний оціночний підхід [13, с. 31].

З огляду на потребу врахування світового досвіду розв'язання проблеми дослідження, застосування порівняльного методу передбачає спостереження кількісно-якісних параметрів, упорядкування й оцінювання змісту правового явища «гарантії прав підозрюваного». Оперування порівняльним методом можливе за умов наявності об'єктивної спільності між об'єктами, явищами, процесами та обранням для порівняння найважливіших ознак.

Входження України до європейського простору вимагає адаптації національного законодавства до законодавства країн Євросоюзу, що увиразнює потребу обов'язкового використання порівняльного методу. Правові системи європейських країн здебільшого є стабільними й ефективними, а тому запозичення такого досвіду може сприяти еволюції правової системи України, зокрема системи джерел права України [14, с. 32].

Здійсненню юридичного аналізу норм чинного законодавства України з практикою їхнього застосування в напрямі виявлення прогалів і суперечностей у нормативних актах та формулювання пропозицій щодо його вдосконалення сприяє спеціально-юридичний метод, основною метою якого є

пояснення змісту поняття «гарантії прав неповнолітнього» та визначення його недоліків.

Використання формально-догматичного методу вважаємо результативним у контексті формулювання пропозицій щодо визначення гарантій прав неповнолітнього підозрюваного в Конституції і кодексах України та пропозицій щодо нової редакції низки положень законодавчих актів: Кримінального процесуального кодексу України, Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» тощо.

Важливим у пізнанні досліджуваних явищ є соціологічний підхід, який застосовують під час дослідження суспільних, зокрема правових, явищ не на рівні абстрактних категорій, а на підставі конкретних соціальних фактів. Застосування соціологічного методу видається логічним для дослідження правозастосовної практики України та зарубіжних держав і для аналізу змісту судової практики щодо рішень Європейського суду з прав людини, з огляду на отримані результати соціологічних досліджень з питань з'ясування ефективності засобів і механізму забезпечення прав неповнолітнього підозрюваного у вітчизняному кримінальному процесі. Соціологічний підхід передбачає такі засоби, як аналіз статистичних даних, документів, соціально-правовий експеримент, опитування й анкетування громадськості тощо.

Статистичний метод можна використати під час вивчення й узагальнення слідчої та судової практики застосування норм кримінального процесуального права в кримінальних провадженнях за участі неповнолітніх підозрюваних, а також під час формулювання й обґрунтування висновків на підставі отриманих даних.

Методами логічного аналізу слід послуговуватись під час дослідження норм чинного законодавства, рішень національних судів і рішень Європейського суду з приводу забезпечення прав та законних інтересів неповнолітніх, щодо яких здійснюють кримінальне переслідування.

Застосування прогностичного методу уможливило виявлення тенденцій (від лат. *tendentia* – прагнути, прямувати), тобто основних напрямів розвитку вітчизняного законодавства щодо гарантування прав неповнолітніх підозрюваних та особливостей їх формування на підставі світового досвіду.

Відповідно до прийнятого 2012 року КПК України було здійснено кроки щодо реформування органів кримінальної юстиції, зокрема впровадження нового кримінального процесуального законодавства, відповідної трансформації правоохоронної системи, системи досудового розслідування, розроблення дієвої системи моніторингу криміногенної ситуації. Оскільки органи Національної поліції, прокуратури та суду є невід'ємною складовою зовнішньополітичної політики, то і їх діяльність має бути спрямована на реалізацію прав людини, яка долучається до кримінальної процесуальної діяльності. Для всіх країн Європейського Союзу пріоритетним є завдання забезпечення на якісно новому рівні прав і свобод людини. Важливе значення в цьому контексті має гарантування прав і законних інтересів неповнолітнього в процесі кримінального судочинства.

Очевидно, що саме комплексне використання широкого спектру наукових методів уможливить усебічне дослідження теоретичних і практичних засад реалізації прав неповнолітнього підозрюваного під час досудового розслідування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Шишка Р. Б. Організація наукових досліджень та підготовки магістерських та дисертаційних робіт : навч. посіб. / Р. Б. Шишка. – Харків : Еспада, 2007. – 368 с.
2. Стефанов Н. Теория и метод в общественных науках / Н. Стефанов. – М. : Прогресс, 1967. – 271 с.
3. Лукашова О. А. Права человека : учеб. для вузов / О. А. Лукашова. – М. : Норма ; ИНФРА-М, 1999. – 573 с.
4. Фарбер И. Е. Конституционные основы свободы личности в СССР / И. Е. Фарбер. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1982. – 137 с.
5. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. – 10-те вид., доповн. / П. М. Рабінович. – Львів : Край, 2008. – 224 с.
6. Витрук Н. В. Акты применения права в механизме прав и свобод личности / Н. В. Витрук // Известия вузов. Правоведение. – 1983. – № 2. – С. 3–10.
7. Кучинська О. П. Поняття гарантій забезпечення прав учасників кримінального провадження / О. П. Кучинська // Адвокат. – 2012. – № 7 (142). – С. 4–8.

8. Шемшученко Ю. С. Юридична енциклопедія : в 6 т. / [Ю. С. Шемшученко та ін.]. – Київ : Укр. енцикл., 2001. – Т. 3. – 792 с.

9. Керимов Д. А. Методология права: предмет, функции, проблемы философии права / Д. А. Керимов. – 4-е изд. – М. : Изд-во СГУ, 2008. – 225 с.

10. Шемшученко Ю. С. Юридична енциклопедія : в 6 т. / [Ю. С. Шемшученко та ін.]. – Київ : Укр. енцикл., 1999. – Т. 2. – 744 с.

11. Український радянський енциклопедичний словник : в 3 т. / [А. В. Кудрицький та ін.]. – 2-ге вид. – Київ : Укр. енцикл., 1986. – Т. 1. – 752 с.

12. Гусарев С. Д. Юридична деонтологія (основи юридичної діяльності: теоретичні і деонтологічні аспекти) / С. Д. Гусарев, О. Д. Тихомиров. – Київ : Нац. акад. внутр. справ України, 2000. – 655 с.

13. Лукич Р. Методология права / Р. Лукич. – М. : Прогресс, 1981. – 304 с.

14. Пархоменко Н. М. Джерела права: теоретико-методологічні засади : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Пархоменко Наталія Миколаївна. – Київ, 2009. – 442 с.

Стаття надійшла до редколегії 16.03.2017
